

Shoxida ADILOVA,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo'rayev taqrizi ostida

SHAXSDA SUITSID OLDI XULQ-ATVOR SHAKLLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Аннотация

Maqolada shaxsda suitsid oldi xulq-atvor shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar va ularni bartaraf etish yo'llari o'rganilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlari, bu borada olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Jamiyat, shaxs, o'smir, yosh oila, xulq-atvor, xulq og'ishi, suitsid, kayfiyat, stress, depressiya, motiv, profilaktika.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПЕРЕДУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ЧЕЛОВЕКА И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Аннотация

В статье изучаются факторы, влияющие на формирование передсуицидального поведения человека и пути их устранения. Рассказывается о теоретических и практических аспектах проблемы, о научных исследованиях, проводимых учеными в этом направлении. Исследования, проведенные автором, показывают, что изучение данной проблемы весьма актуально и сегодня.

Ключевые слова: Общество, личность, подросток, молодая семья, поведение, девиантность, суицид, настроение, стресс, депрессия, мотивация, профилактика.

FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF PRE-SUICIDAL BEHAVIOR IN PERSONS AND WAYS TO ELIMINATE THEM

Annotation

The article examines the factors influencing the formation of pre-suicidal behavior in a person and ways to eliminate them. The theoretical and practical aspects of the problem are described, as well as the scientific research carried out by scientists in this direction. Research conducted by the author shows that the study of this problem is still very relevant today.

Key words: Society, personality, teenager, young family, behavior, deviance, suicide, mood, stress, depression, motivation, prevention.

Kirish. Ma'lumki, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, yurtimizning munosib kelajagi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga ola biladigan barkamol, maqsadga intiluvchan va serg'ayrat yoshlarni tarbiyalash mamlakatni barqaror va ildam rivojlantirishning eng muhim shartidir. Aynan shu sababdan, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng Vatanimiz kelajagi bo'lgan yoshlar masalasiga ustuvor vazifa sifatida katta e'tibor qaratib kelinmoqda. Yoshlar masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, joylarda yoshlarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirish, ularni yuksak ma'naviyatli, zukko, bilimdon, yurt taqdirini o'z zimmasiga olishga qodir avlod sifatida voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar muxayyo qilinmoqda. Bunga javoban esa vatan taqdiriga daxldor ekanligini his qilib yashash va berilayotgan imkoniyatlardan unumli foydalanish har bir O'zbekiston farzandining muqaddas burchidir.

Afsuski, keyingi paytlarda internet nashrlari, ijtimoiy tarmoqlar va umuman, ommaviy axborot vositalarida yoshlar ishtirokida huquqbuzarlik, jinoyat sodir etilayotgani, yosh oilalar o'rtasida ajralish holatlarining qayd etilayotgani, eng achinarlisi ayrim toifa insonlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish holatlari ko'payib borayotganligi haqidagi noxush xabarlar tez-tez quloqqa chalinmoqda. Ayniqsa, maktab va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari orasida bunday ko'ngilsiz holatlarni uchrashi barchamizni jiddiy tashvishga solmoqda. Shuning uchun ham jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida yoshlar xulq-atvorida uchraydigan xulq og'ishi va suitsid holatlari, jinoyat motivlari va boshqa salbiy o'zgarishlarga zamin yaratuvchi shart-sharoitlarni aniqlash, ota-onalar, murabbiy-o'qituvchilar, profilaktika inspektorlari, diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha mahalla maslahatchilari bilan barkamol yoshlarni tarbiyalash uchun yaqindan hamkorlik o'rnatish masalalari yanada dolzarb bo'lib qolmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Hozirga qadar suitsidal xulq-atvor va suitsidal xavf omillari bir qator mamlakatimiz va chet el olimlari tomonidan tadqiq qilingan.

Mazkur muammoga bag'ishlangan e'tiborga molik zamonaviy xorij tadqiqotlariga S.Saynak, S.Fazel, A.Patriciya, D.Pratt, T.Qiu, D.Radeloff, A.Teas, A.Wenzel, K.A. Van Orden, J.Bridge kabi olimlarning izlanishlarini misol qilish mumkin. Mazkur tadqiqotchilar suitsid oldi xulq-atvor namoyon bo'lishining o'ziga

xosliklarini psixiatrik, yuridik psixologiya va ijtimoiy psixologiya kabi sohalar orqali yetarlicha o'rganishgan.

Rus psixologiyasida ham ushbu masala borasida o'ziga xos ilmiy yondoshuvlar yaratilgan bo'lib, ular ichida eng so'ngi, yaqin o'n yil ichida amalga oshirilgan tadqiqotlar qatoriga A.B.Xolmogorova, A.B.Mimirin, V.V.Korchagin, E.G.Abakarov, G.S.Bannikov, I.V.Borisov, A.V.Borisov, P.V.Kuznetsov, A.M.Mamchenko, A.A.Midko, N.V.Vereshagina, N.N.Spaderova, A.R.Korshunova, V.A.Rozanova, YE.G.Doorseva kabilarning izlanishlarini kiritish mumkin. Mualliflar tomonidan yozilgan ilmiy manbalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, suitsidal xulq-atvor ko'pgina omillar bilan determinantlashgan, ular orasida shaxs tavsifiga katta ahamiyat berilmoqda.

Mamlakatimiz psixolog olimlaridan G'.B.Shoumarov, U.D.Qodirov, Z.R.Ibodullayev, N.A.Sog'inov, R.S.Samarov, V.M.Karimova, K.B.Qodirov, B.M.Umarov, Y.M.Asadov, E.J.Nurimbetovlarning tadqiqotlarida shaxs, xulq, deviant xulq, suitsidal xulq-atvor namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari ko'rib chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi, tahlil va natijalari. Bizning ilmiy tadqiqot ishimizda shaxsda suitsid oldi xulq-atvor shakllanishining psixologik xususiyatlarini o'rganish maqsadida Samarqand davlat universiteti va Qarshi davlat universitetida ta'lim olayotgan 20 yoshdan 25 yoshgacha bo'lgan, oila qurgan talabalar, jami 280 nafar sinaluvcilar jalb qilindi. Tadqiqot ishimizda shaxsda suitsid oldi xulq-atvor shakllanishining psixologik xususiyatlarini o'rganish maqsadida T.N.Ruzayevaning "O'z joniga qasd qilish xavfi bo'yicha" so'rovnomasi, Dj.Amirxonning "Koping-indikator" so'rovnomasi, G.Shmeshik va K.Leongardlarning "Xarakter akentuatsiyasi" so'rovnomasi hamda A.A.Bakanovanning "Hayotga, o'limga va inqirozli vaziyatlarga munosabat" kabi so'rovnomalari hamda parametrik va noparametrik mezonlar va K.Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti kabi metodlardan foydalandik.

Ma'lumki, shaxsning ma'naviy shakllanishiga ta'sir etuvchi muhim omillar orasida oila, maktab, mahalla, jamiyat va undagi ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy sohalarining umumiy holati ayniqsa muhimdir. Voyaga yetmagan o'smirlarning shaxs sifatida shakllanish jarayoni muammoli vaziyatlarda ularning maqbul qaratilgan qabul qilishlariga to'sqinlik qiladi va ba'zi hollarda yoshlar bunday to'siqlarning oldida ojiz qolib o'z joniga qasd qilishgacha borib

yetalilar. Aslida, o'z joniga qasd qilayotgan odamlar odatda kuchli ruhiy og'riqdan, qattiq depressiyadan aziyat chekadilar va stress holatida bo'lalilar hamda kelajakka umidsizlik bilan qaraydilar. Ular o'z muammolarini yengish imkoniyatidan mahrum ekanliklarini his 1-jadval

Koping indikator so'rovnomasi umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (Styudent-t mezonni bo'yicha)

Shkalalar	Yosh oilalar		SamDU talabalar		QarDU talabalar	
	Eks. oldin	Eks. keyin	Eks. oldin	Eks. keyin	Eks. oldin	Eks. keyin
Muammoni yechish	5	7*	6	7	7	9*
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish	5	6	3	4	2	3
Muammodan qochish	4	6*	4	5	2	4*
Tanqidiy tafakkur	4	6*	4	6*	3	5*

Tadqiqotdan olingan natijalar suitsid oldi xulq-atvor xususiyatlarini tadqiq etishga mo'ljallangan bo'lib, olingan natijalar birinchi shkala bo'yicha, ya'ni muammoni yecha olish yosh oilalarda (5-7), SamDU talabalarida (6-7) va QarDU talabalarida (7-9) miqdor bilan o'rtachadan yuqori darajani tashkil etganligini ko'rish mumkin. YA'ni sinaluvchilarda muammoni yecha olish darajasi o'rta ekanligi, ularda ma'lum bir vaziyatlarga tushganda ular mustaqil hal eta olish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatgan. Ikkinchi shkala bo'yicha ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish ham yosh oilalarda (5-6), SamDU talabalarida (3-4) va QarDU talabalarida (2-3) o'rta darajadagi qiymatni namoyon qilganligi, sinaluvchilar insonlar bilan munosabatlarni amalga oshirish jarayonida atrofda insonlardan yordam olish darajasi to'laqonli boshqalarga suyanib qolmasligidan dalolat beradi.

Uchinchi shkala bo'yicha muammodan qochish (4-6), (4-5), (2-4) nisbatni qayd etganligi va bu natija standart meyorga ko'ra, o'rta darajani ko'rsatishi, ular hayotiy qiyinchiliklar va vaziyatlardan qochishga o'zlarida barqaror immunitetni hosil qilganligini anglatishi bilan alohida xarakterlanadi. To'rtinchi shkala bo'yicha sinaluvchilarning samimiylik ya'ni tanqidiy tafakkur shkalasi natijalari (4-6), (4-6), (3-5) natija bilan umumiy o'rtacha miqdorni tashkil qilgan. Bu esa shuni ko'rsatadiki, berilgan so'rovnomani mazmun-mohiyatini to'g'ri ravishda anglab yeta olgan va so'rovnomani ishlash jarayonida berilgan mulohazalarga nisbatan o'rta darajada o'zlarining holatini obyektiv tarzda baholay olishi bilan alohida xarakterlanadi.

2-jadval

O'limga hamda inqirozli vaziyatlarga munosabat darajasi so'rovnomalarining umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari

Shkalalar	Yosh oilalar		SamDU talabalar		QarDU talabalar	
	Eks. oldin	Eks. keyin	Eks. oldin	Eks. keyin	Eks. oldin	Eks. keyin
Hayot o'zgaruvchanligini qamrab olish	2	4*	3	5*	4	6*
Hayotga nisbatan o'sish	3	4	4	5	4	6*
Hayotni qabul qilish	2	4*	5	6	6	7
O'zini qabul qilish	3	3	4	6*	5	7*
O'sishga intilish	2	4*	3	5*	4	6*
Mas'uliyat	3	4	3	6**	4	5
O'limga munosabat	3	4	2	3	1	3*
O'limni qabul qilish	2	4*	3	5*	4	6*
Inkiroz	4	6*	2	4*	2	3

Tadqiqotdan olingan natijalar hayot o'zgaruvchanligini qamrab olish, o'zini qabul qilish, o'sishga intilish, o'limni qabul qilish, inqiroz va mas'uliyat kabi shkalalarda sinaluvchilar o'rtasida o'rtacha farqlar kuzatilganligini ko'rish mumkin.

Suitsidni amalga oshirganlarning aksariyati ruhiy sog'lom bo'lish, ular suitsid holatida faqat o'zlarini, o'z muammolarini, boshidan o'tkazayotgan "qiyinchilik-azoblarini" o'ylashadi. U bir harakat bilan hammasiga nuqta qo'yishni o'ylaydi. Ammo yaqin insonlarini, qarindosh-urug'ini qanchalar og'ir bo'lgan ruhiy azoblarga tashlab ketayotganligini o'ylab ham ko'rmaydi. Suitsident bu bir lahzalik holat ekanligini, uni yengish uchun aql va jasorat, kuchli iroda kerakligini, hali kelajakda uni haqiqiy baxtga to'la hayot kutayotganini anglab yetmaydi.

O'z joniga qasd qilish jamiyatda, odamlar orasidagi munosabatlarda inson o'zi yecha olmagan yoki odatiy, hammaga

3-jadval

O'z joniga qasd qilish xavfi bo'yicha so'rovnomasi umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari

Shkalalar	Yosh oilalar		SamDU talabalar		QarDU talabalar	
	Eks. oldin	Eks. keyin	Eks. oldin	Eks. keyin	Eks. oldin	Eks. keyin
Namoyishkor	3	4	2	3	1	3*
Affektiv	3	3	1	3*	1	2
Unikal	3	5*	2	4*	2	3
Inqirozli vaziyat	2	5**	2	3	1	2

qiladilar. Bugungi kunda insonni o'z hayoti bilan vidolashishga undagan sabablar hatto uning qarindoshlari va yaqinlari uchun ham jumboqligicha qolmoqda.

O'z joniga qasd qilish to'satdan yuz bermaydi: suitsidga moyil o'quvchilar atrofda insonni o'z niyatidan ancha ochiq ogohlantirishadi va tegishli choralarni ko'rish uchun ko'p imkoniyat qoldirishadi. Suitsidga eltuvchi psixologik va ijtimoiy aspektlarni bilish, ushbu yo'nalishda profilaktik va preventiv (lotincha "praevire"- oldini olish) tadbirlarni to'g'ri tashkil etish uni oldini olishga yordam beradi. Psixologlar esa unga shaxsga tazyiqning mahsuli sifatida qaraydilar. Mutaxassislar har ikkala holatda ham suitsid yashashga bo'lgan qiziqishning keskin tushib ketishi natijasida yuzaga kelishini tan oladilar.

O'zini o'zi o'ldirishni o'rganishlar shuni ko'rsatdiki, ularning soni ortishi yosh davrlari, jinsi, ijtimoiy ahvoli kabilar va lekin birinchi navbatda – kishi shaxsiyatining xususiyatlariga bog'liq. Erkaklar orasida o'zini o'zi o'ldirish soni ayollarga nisbatan ko'proq kuzatiladi. Shu bilan bir vaqtda erkaklar o'zini osish, o'qotar qurol ishlatish kabi "ishonchliroq" bo'lgan usullarni qo'llasa, ayollar ko'proq katta dozada dorilar qabul qilishni afzal ko'radilar, ya'ni ular go'yo o'zlarining o'limdan keyingi tashqi ko'rinishlari haqida qayg'u uradilar. Erkaklar orasidagi o'zini o'zi o'ldirishning maksimal soni o'spirinlik yoshiga (16-18 yosh) to'g'ri keladi, bu yoshda ko'pincha ma'naviy mezonlar va da'volar ortishi kuzatiladi, ayollarda esa-klimaks davriga (40-45 yosh), yuqori darajada asabiylilik va kayfiyat o'zgarishi, qarilikning ilk alomatlari paydo bo'lishi, ayrim umidlarning yo'qolishi bilan boruvchi organizmning fiziologik qayta tuzilishi sodir bo'ladigan davrga to'g'ri keladi.

ma'qul bo'lgan yo'l orqali yechishni istamagan muammolar borligidan, shaxsiy musibat, umidsizlik va tushkunlik bilan bog'liq tashvish mavjudligidan darak beradi. O'z joniga qasd qilishga ko'pincha uzoq davom etadigan kasallik, ba'zan esa nogironlik ham sabab bo'lishi mumkin. Ijtimoiy omillar orasida o'zini o'zi o'ldirishning qishloq joylariga nisbatan ko'proq yirik shaharlarda sodir etilishi, professional va ijtimoiy maqomga bog'liqligini ta'kidlash mumkin. Ayni vaqtda o'zida o'zini o'zi o'ldirish soni Shvetsiya, Yaponiya kabi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda Osiyo va Afrikaning qoloq davlatlaridagiga nisbatan ancha ortiqdir.

O'z joniga qasd qilishning biologik determinantlari orasida shu holatni ta'kidlash zarurki, ruhiyati og'ir buzilgan odamlar ruhan sog'lom individlarga nisbatan ko'proq o'zini o'zi o'ldirishni sodir etadilar.

Pessimizm	3	5*	1	3*	2	3
Madaniy to'siqlar	2	4*	1	3*	2	3
Maksimalizm	3	5*	2	3	1	3*
Pespektiv qarash	3	4	2	2	1	2
Antisuitsidal xulq	2	3	2	4*	3	5*

O'z joniga qasd qilish xavfi bo'yicha so'rovnomasi bo'yicha olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, namoyishkor, inqirozli vaziyat, perspektiv qarash va affektiv shkalalar pastroq, unikal-o'ziga xoslik, pessimizm, madaniy to'siqlar, maksimalizm va antisuitsidal xulq-atvor kabi shkalalar o'rtacha darajani tashkil etgan. Yosh oilalarda bu natijalar o'rtacha natijani, talabalarda esa pastroq natijani namoyon qilgan.

Shubhasiz, inson ongi foniylikni mutanosib ravishda o'zlashtirishga qodir emas, lekin, shunday bo'lsada, o'zini o'zi o'ldirish ehtimolini ko'rib chiqayotgan odam qanchalik agnostik va skeptik bo'lmasin, u beixtiyor o'limdan keyingi, hatto yanada ma'qulroq hayot mavjudligini tan oladi. O'z-o'zidan bu hali o'zini o'zi o'ldiruvchi shaxsning aqldan tashqari fikrlashi va voqeiy bo'lmagan narsalarni afzalroq ko'rishini isbotlamaydi, lekin shu bilan bir vaqtda o'zida o'limdan keyingi hayotga bo'lgan ishonch har doim ko'plab xalqlarning madaniy-diniy udumlari predmetini tashkil qilib kelgan.

Bunday holda, potensial o'zini o'zi o'ldiruvchilar tafakkurining irratsionalligi va xayoliyligi tushunarli bo'ladi. O'zini o'zi o'ldirish hodisa sifatida quyidagi tarkibiy elementlar bilan tavsiflanishi mumkin. Birinchidan, bu qotillik. Ko'p tillarda uning tub, tashkil qiluvchi so'zi "qotillik" hisoblanadi. Biroq, atamaning ikkinchi qismi – "o'zini o'zi" so'zi insonning o'zi tomonidan sodir etilgan qotillikni nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, qotil va qurbon bir kishining o'zi bo'lgan vaziyat yuzaga keladi. Demak, o'zini o'zi o'ldirishni o'limning uchta ajralmas elementi: o'lish elementi, o'ldirish elementi va qotillik qurboni elementini anglatuvchi o'ziga xos turi deb hisoblash mumkin. Ayrim mualliflar o'zini o'zi

o'ldirishga moyillikni xarakterning, ularning fikricha, shoirlar, rassomlar, artistlarga xos bo'lgan alohida badiiy tipiga moyillik deb ta'kidlaydilar.

Ba'zan odamlar o'zlarini yashashning qiyinligi va imkoniyatsizligi sabab bo'lgan ekstremal vaziyatlarda: masalan, konsentratsion lagerlardagi shafqatsiz sharoitlarda, qiynash, azoblash, xo'rlash va ochlik ta'siri ostida o'zlarini o'ldirishga urinadilar. O'zini o'zi o'ldirish to'g'risida fikrlarga shuningdek, chidab bo'lmaydigan og'riq beruvchi og'ir, davosiz kasalliklar – saraton va ba'zi boshqa kasalliklar ham olib kelishi mumkin. Agar bunda ong xiralashmasdan qolgan bo'lsa, unda azob-uqubatlarga barham berish haqida tabiiy istak paydo bo'ladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot yuzasidan amalga oshirilgan nazariy tahlillar, bizda muammo yuzasidan o'ziga xos ilmiy qarash hamda yondoshuvlarni yuzaga keltirdi. Shu bois, suitsid oldi xulq-atvor namoyon shakllanishini dalillovchi ayrim psixologik shart-sharoitlarga alohida e'tibor qaratishga harakat qildik. Mohiyatan, yuzaga keluvchi suitsid oldi xulq-atvorning sabablari va uning psixologik sharoitlari tahlili, xavf omillarini aniqlashga imkon beruvchi, suitsidal xulq-atvorning pedagogik-psixologik diagnostikasi va korresiyasini to'g'ri tashkil etishni nazarda tutadi. Shuningdek, real suitsidal xavfni aniqlash jarayonida, faqat suitsid xavfni shakllantiruvchi omillarni e'tiborga olib qolmasdan, balki shaxsni suitsidal xulq-atvorni amalga oshirishdan to'xtatib qoluvchi pedagogik, psixologik, ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini aniqlash va ularni faollashtirish amaliy imkoniyatlariga ham alohida e'tibor berish lozim sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Амбрумова А.Г. Суицидальное поведение как объект комплексного изучения. / В кн.: Комплексные исследования в суицидологии. Тр. Моск. НИИ психиатрии, Москва., вт. изд. 2009. – 224 с.
2. Бородин Д.П., Коровин А.Н. Особенности суицидального поведения подростков, злоупотребляющих алкоголем и лекарственными препаратами // Сравнительно-возрастные исследования в суицидологии/ Сборник научных трудов// М., 2007. – 186 с.
3. Вроно Е.М. Особенности суицидального поведения детей и подростков с различными типами депрессий: Автореф. . канд. мед. наук. М., 2006. – С.11-12.
4. Ефремов, В.С. Основы суицидологии / В. С. Ефремов. – СПб. : Диалект, 2004. – 480 с.
5. Usmanov E.SH. O'zbek xotin-qizlari suitsidal xulqining (o'zini yondirishning) yosh psixologik xususiyatlari. Pixol. fan. nomz... dis. avtoref. – T., 1993. – 29 b.
6. Shoumarov G.B., Sog'inov N.A., Qodirov U.D., Paluanova Z.D. Suitsid holatlarini tadqiq etish: muammo va yechimlar / Uslubiy qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi huzuridagi "Mahalla va oila" ilmiy-tadqiqot instituti. – Toshkent: "Ilm-ziyo-zakovat", 2020. –144 b.